

Εισαγωγή

1. Ο συγγραφέας και η χρονολόγηση του έργου

Η ταυτοποίηση του συγγραφέα και η χρονολόγηση της συγγραφής του έργου – θέματα που είναι αλληλένδετα – δεν μπορούν να γίνουν με βεβαιότητα (Vejleskon 2005: 34-38). Υπάρχει γενική συμφωνία (Αλεξίου 1963: 209· van Gemert 1979: 29 σημ. 1) ότι το όνομα Μπεργαδής είναι η εξελληνισμένη μορφή του Bragadino/Bergadhin, το όνομα μιας οικογένειας ευγενών Βενετών (Nobili Veneti Bragadin) στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ρέθυμνο. Ωστόσο, εμφανίζεται σπάνια σε έγγραφα του 14ου/15ου αιώνα, πιθανώς γιατί τα αρχεία της οικογένειας, που είχε τα υποστατικά της στη δυτική Κρήτη, χάθηκαν μετά την οθωμανική κατάληψη του νησιού. Έτσι, ενώ γενικά πιστεύεται ότι ο Μπεργαδής ήταν από το Ρέθυμνο, ο Αλεξίου (ό.π.) τονίζει ότι αυτό δεν είναι αποδεδειγμένο.

Μία ασφαλής χρονολόγηση της συγγραφής του *Απόκοπου* δεν είναι μέχρι σήμερα δυνατή. Ο Lassithiotakis (1992: 140-143, 145-146) θέτει ως κριτήριο το στίχο 220 «και ώς φράροι με ξυλόποδα έξεζωνάτοι τρέχουν», όπου ίσως ο ποιητής καταφέρεται εναντίον των φραγκισκανών μοναχών της Κρήτης, επειδή επιχειρούσαν με κάθε τρόπο να εκμεταλλευτούν τις χήρες. Η παρομοίωση φράροι με ξυλόποδα οδήγησε τον Lassithiotakis (ό.π.) στην ταυτοποίησή τους με τους zoccolanti, δηλαδή τους κατώτερους παρατηρητές (Minori Osservanti) του φραγκισκανού τάγματος, οι οποίοι ήρθαν στην Κρήτη από το 1420, ενώ το 1450 αντικαταστάθηκαν από τους Minori Conventuali. Έτσι, ο Lassithiotakis (1992: 146) αρχικά πρότεινε την τριαντακονταετία 1420-1450 ως πιθανή περίοδο συγγραφής του έργου. Ο ίδιος, αργότερα, συνεκτιμώντας τα γλωσσολογικά και μετρικά στοιχεία του κειμένου (van Gemert 1979: 34-36), καταλήγει στην κριτική του έκδοση (Lassithiotakis ca. 2000: 38) ότι ο *Απόκοπος* πιθανότατα γράφτηκε λίγο μετά το 1420, την εποχή που δραστηριοποιήθηκε λογοτεχνικά ο Μαρίνος Φαλιέρος (περ. 1418-1430).

Αφορμή για τη χρονολόγηση του έργου από τον Arnold van Gemert υπήρξε αφενός η παρατήρηση του Παναγιωτάκη (1991: 127) που ανιχνεύει στο κείμενο το ιδίωμα της ανατολικής Κρήτης και υποθέτει ότι «ο Μπεργαδής ήταν ρεθυμνιακής καταγωγής, αλλά έζησε και έγραψε στον Χάνδακα ή ... γεννήθηκε και έζησε στην πρωτεύουσα της Κρήτης», αφετέρου ότι, ως το 1455 η στάση των ευγενών

της Κρήτης απέναντι στους φραγκισκανούς ήταν θετική και οι ίδιοι ζητούσαν από τη Βενετία να τους σταλούν μοναχοί (van Gemert 2006: 63)· για να τους κατηγορεί ο Μπεργαδής για την αρπακτικότητά τους θα πρέπει να πέρασαν αρκετά χρόνια. Έτσι, καταλήγει ο van Gemert, επιβάλλεται μία χρονολόγηση μετά το 1455, γύρω στα 1470-1480, καθώς υπάρχουν στην Κρήτη γύρω στα 1480 «ανησυχίες, ακόμα και στους κύκλους της ίδιας της ηγεσίας της Καθολικής Εκκλησίας για την κακή συμπεριφορά και την ανυπακοή αυτών των φράρων».

Στο πλαίσιο αυτό, ο van Gemert αναζήτησε κάποιο ιστορικό πρόσωπο του Χάνδακα μετά από έρευνα στο κρατικό αρχείο της Βενετίας, στις σειρές συμβολαιογράφων της Κρήτης και στο δουκικό αρχείο. Βέβαια, το όνομα του ποιητή δεν είναι γενικά γνωστό και δεν αναφέρεται ρητά στις εκδόσεις του έργου. Στο μεταγενέστερο *Ποίημα του Τζαμπλάκου* ο ανώνυμος ποιητής του μιμείται τον Μπεργαδή, επαναλαμβάνοντας περίπου τον πρώτο στίχο του *Απόκοπου*: *Ως από κόπου νύσταξα, κ' ύπνος μ' επερεχύθη* (Αλεξίου 1963: 208-9)· στο δεύτερο μάλιστα δίστιχο δηλώνει την οφειλή του στον *Απόκοπο* και υπαινίσσεται το μικρό όνομα του Μπεργαδή, Πέτρο: *Εφάνη μου στον ύπνον μου μ'εδώκασι πιττάκι | από τα χέρια κάτινος που λέγασι Περάκη* (van Gemert, 2006: 73 σημ. 65).

Ο van Gemert (2006: 61) στις έρευνές του δεν είχε επισημάνει στον 15ο αιώνα άλλα μέλη της οικογένειας Bragadin/Bregadino εγκατεστημένα στον Χάνδακα, παρά μόνον κάποιον *Franciscus Bregadini domini Andree de Veneciis*, που μαρτυρείται εκεί από το 1421 (και ίσως από το 1419-1420) και ασχολούνταν μεταξύ άλλων με το εμπόριο κρασιού. Ο γιος του, Petrus Bergadhin(o)/Bregadhino, γιος «τού ποτέ» (δηλαδή του μακαρίτη) Franciscus, μαρτυρείται, ως μόνιμος πια κάτοικος Χάνδακα, από το 1463 και μετά. Ο ίδιος αυτός Petrus Bregadhino μαρτυρείται στον κατάλογο των φεουδαρχών της Κεντρικής Κρήτης στα χρόνια 1490-1492· δεν έχει απλώς εγκατασταθεί στον Χάνδακα, αλλά έχει ενσωματωθεί και στο βενετικό φεουδαρχικό σύστημα του νησιού. Ο μόνος άλλος εκπρόσωπος της οικογένειας που αναφέρεται το 1492 στον Χάνδακα είναι ο *Stamatius Bragadino/Bregadino quondam Marini*.

Έτσι, ο van Gemert (2006: 62) θεωρεί ότι στο πρόσωπο του Πέτρου Μπεργαδή έχουμε έναν πολύ σοβαρό υποψήφιο για την πατρότητα του *Απόκοπου* και ότι είναι ο πρώτος (και ο μόνος τον 15ο αιώνα) που το επώνυμό του στις νοταριακές πράξεις συχνά γράφεται ως Bergadhin (με το λατινικό «dh», που αποδίδει το ελληνικό «δ»). Παρόλο που ο Πέτρος Μπεργαδής είναι μόλις δεύτερης γενιάς (Βενετο)-κρητικός, επιβάλλει στους νοταρίους την ελληνική μορφή του επιθέτου του, μεγάλο κατόρθωμα δεδομένου ότι εκείνοι εκλατίνιζαν τα βενετικά κύρια ονόματα.

Η ύπαρξη του Πέτρου Μπεργαδή στον Χάνδακα από το 1463 και μετά, ενισχύει μια χρονολόγηση του *Απόκοπου* γύρω στα 1470-80 (van Gemert (ό.π.)), και τον τοποθετεί γενικότερα στην περίοδο της Κρητικής Λογοτεχνίας 1460-1510 μαζί με τα έργα των Σκλέντζα, Χούμνου, Σκλάβου και άλλων. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μια στροφή στο μεσαιώνα, καθώς κυριαρχείται από θρησκευτικά έργα με απαισιόδοξο τόνο (van Gemert 2006: 74), λόγω του κλίματος

μετά την άλωση της Πόλης, αλλά κυρίως λόγω της συμπλήρωσης της 7ης χιλιετίας από καταβολής του ελληνικού κόσμου στο έτος 1492, όριο που πρέπει να θεωρείται *terminus ante quem* για τη συγγραφή του *Απόκοπου* (van Gemert 2006: 62).

Επιφυλακτικός με την υπόθεση του Lassithiotakis για τη χρονολόγηση του έργου είναι ο Vejleskon (2005: 36), που παρατηρεί ότι αυτοί που κατηγορούνται δεν είναι οι φράροι με ξυλόποδα, αλλά οι πατέρες του στίχου 205. Επιπλέον, συνεχίζει ο ίδιος, ο *Απόκοπος* είναι κατά γενική εκτίμηση έργο αντιπαραδοσιακό και μη ηθικοδιδασκτικό, το οποίο αντιστρέφει τα παραδοσιακά μοτίβα, ενώ επιπλέον δεν πείθεται ότι υπάρχει στο έργο το ιδίωμα της ανατολικής Κρήτης, όπως δέχεται ο van Gemert. Εξαιτίας του πρωτοποριακού χαρακτήρα του, των πολλών ρεαλιστικών στοιχείων του και της ξεκάθαρα ιταλικής έμπνευσής του ο Vejleskon (2005: 38) τοποθετεί τη σύνθεση του *Απόκοπου* γύρω στα 1410-20, δηλαδή την εποχή του Δελλαπόρτα και του Φαλιέρου.

Και οι τρεις παραπάνω ερευνητές φαίνεται να μην λαμβάνουν υπόψη μία πιθανώς κρίσιμη παρατήρηση του Αλεξίου (1963: 236), που αφορά στην καταγωγή του Μπεργαδῆ και επομένως –έμμεσα– και στη χρονολόγηση της συγγραφής του κειμένου: Στον –πολύ μεταγενέστερο από τον *Απόκοπο*– *Κρητικό Πόλεμο*, και ειδικότερα στην «Καύχησιν του Ρεθέμνου», ο Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής αναφέρει Μπεργαδῆδες άξιους (εκδ. Ξηρουχάκη σ. 585 στ. 27), αλλά εννοεί τους Nobili Veneti Bragadin. Όμως, συνεχίζει ο Αλεξίου, ενώ στο ίδιο τμήμα του έργου του (σ. 588 στ. 3 και εξής) ο Μπουνιαλής επαινεί τους ρεθυμνιώτες ποιητές Αχέλη, Χορτάτση και Τρωίλο, δεν μιλά για κανέναν ποιητή Μπεργαδῆ· αν όντως ο Μπεργαδῆς ήταν από το Ρέθυμνο θα ήταν αδύνατο να μην τον αναφέρει ρητά ο Μπουνιαλής, από τη στιγμή που ο *Απόκοπος* γνώριζε αλληπάλληλες βενετικές εκδόσεις την εποχή εκείνη και ήταν τόσο γνωστός και αγαπητός (Αλεξίου 1963: 236).

Αν δεχτεί κανείς την παρατήρηση του Αλεξίου, τότε η έρευνα του van Gemert στα βενετικά αρχεία του Χάνδακα αποκτά μεγάλη σημασία, καθώς ο μοναδικός (Πέτρος) Μπεργαδῆς μαρτυρείται στον Χάνδακα την περίοδο 1463 (ή 1464) έως το πολύ 1504. Εδώ ας σημειωθεί ότι μόνο ο Lassithiotakis (ca. 2000: 33 σημ. 10) αναφέρει την παρατήρηση του Αλεξίου, χωρίς ωστόσο να την αποδέχεται στη χρονολόγηση της συγγραφής του *Απόκοπου*, για την οποία υπερισχύουν τα κριτήρια που έθεσε και τα επισημάναμε παραπάνω.

Αλλά και ο ίδιος ο Αλεξίου (1971: 13-14), στη δεύτερη έκδοση του έργου που πραγματοποίησε, προτάσσει άλλα επιχειρήματα για να χρονολογήσει τον *Απόκοπο* στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα: τη χρονολογία της πρώτης μαρτυρημένης έκδοσης (τότε θεωρούνταν το 1519), τα πρώιμα γλωσσικά στοιχεία και κυρίως την ιδέα της παροδικότητας της ζωής, καθώς στη Δύση στα τέλη του Μεσαίωνα υπήρχε αγάπη για κείμενα γύρω από το θάνατο, χωρίς ηθικολογικές τάσεις. Βέβαια, ο ίδιος έμμεσα θέτει και ένα *terminus post quem* για τη συγγραφή του *Απόκοπου*, αφού εντοπίζει φράσεις, ημιστίχια ή και ολόκληρους στίχους του Μπεργαδῆ στην *Κοσμογέννηση* του Χούμνου, που –κατά τον Αλεξίου (ό.π.)– αποτελεί μίμηση του *Απόκοπου* και γράφτηκε λίγο πριν το 1493.

2. Η παράδοση του κειμένου

Ο Απόκοπος πρωτοτυπώθηκε το 1509 στη Βενετία, έκδοση από την οποία υπάρχει σήμερα μόνο ένα αντίτυπο (βλ. Παράρτημα I.B.1). Η αναφερόμενη από τους ερευνητές πρώτη έντυπη έκδοση του 1519 δεν υφίσταται, όπως απέδειξε η Enro Layton (1981: 120-121· 1990: 214-215) και θα δούμε σχετικά παρακάτω. Σύμφωνα με τον Legrand, υπάρχουν άλλες οκτώ έντυπες βενετικές εκδόσεις έως το 1721, αυτές των ετών 1534, 1543, 1553, 1627, 1648, 1667, 1683 και 1721, για τις οποίες έχουν εντοπιστεί αντίτυπα (βλ. Παράρτημα I.B).

Ωστόσο, μνημονεύεται από τους Ηλιού (1975: 125-126) και Κεχαγιόγλου (1982: 31) η ύπαρξη μιας ακόμα λαϊκής έκδοσης του 1565 ή 1595, χωρίς να υπάρχουν γνωστά αντίτυπα. Όπως αναφέρει ο Ηλιού, ο Graesse (*Trésor des livres rares et précieux au Nouveau Dictionnaire Bibliographique*, τ. Α', Δρέσδη 1859, 161) αναγράφει μια έκδοση που έγινε «εν Βενεταίαις αφξε' (1595)». Όμως, ο Brunet (*Manuel du libraire*, τ. Α', Παρίσι 1860, 783) θεώρησε πως η έκδοση είναι του 1565, επισημαίνοντας ως ανωμαλία τη μεταγραφή της χρονολογίας. Βέβαια, η έλλειψη τυπογραφικών στοιχείων για να αποδοθεί το ζ (=90) και το ς (=6) δημιουργεί προβλήματα στον κατάλογο Graesse, που ίσως ο εκδότης προσπάθησε να ξεπεράσει μεταγράφοντας ορθά τις χρονολογίες με αραβικούς αριθμούς. Άγνωστο, υποστηρίζει ο Ηλιού, ποια εκδοχή είναι η ορθή: αν πρόκειται για έκδοση του 1565, τότε πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να ανήκουν σ' αυτήν τα 3160 αντίτυπα (ή 2700 αντίτυπα βλ. Παπαδάκη 2004: 122-124 και σημ. 33) του Απόκοπου που βρέθηκαν στην αποθήκη του Γλυζούνη το 1596, ενώ αντίθετα, αυτό είναι εφικτό αν η έκδοση είναι του 1595. Ο Γ. Κεχαγιόγλου θεωρεί πιθανή μία έκδοση στα 1591-1596, αντίτυπα της οποίας βρέθηκαν στην αποθήκη Γλυζούνη. Ο Κατσιγιάννης (2017: 643), ακολουθώντας τα βήματα του Χριστόφορου Φιλητά, εντόπισε στη Βοδλειανή (Bodleian) βιβλιοθήκη της Οξφόρδης αντίτυπο του Απόκοπου της έκδοσης του 1595 (βλ. Παράρτημα I.B.5).

Βέβαια, είναι πιθανό να υπάρχουν και άλλες βενετικές –ή αργότερα ελληνικές– εκδόσεις του έργου (βλ. Παράρτημα I.B), που δεν αναφέρονται από τους σύγχρονους βιβλιογράφους· κάποιες αναφέρονται από τον Αλισανδράτο (1967: 436).

Το έργο σώζεται επίσης στα χειρόγραφα (βλ. Παράρτημα I.A) της Βιέννης – Codex Vindobonensis theologicus graecus 244, V (Wagner 1874: ix-xi) και του Βατικανού – Codex Vaticanus graecus 1139, Vat (Αλεξίου 1963: 184-185· Vejleskon 2005: 84).

Η μαρτυρία του Legrand (1903: τ. 3, 249-250) για την ύπαρξη λανθάνουσας «πρώτης» έκδοσης το 1519 απορρίφθηκε από τους σύγχρονους ερευνητές (Layton 1990: 214-215· Παναγιωτάκης 1991: 91· Vejleskon 2005: 56) μετά την ανακάλυψη αντιτύπου της μέχρι σήμερα αποδεκτής ως πρώτης έκδοσης, του 1509, από την Enro Layton (1990) στη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Σελεστά στην Αλσατία της Γαλλίας. Πιο συγκεκριμένα, στον κατάλογο του Walter J. (*Incunables & Imprimés du*

XVIme Siècle de la Bibliothèque de Sélestat, Imprimerie «Alsatia», Colmar, I, τ. Γ', σ. 503, 1929), στο no.2100, η Layton εντόπισε την ένδειξη ΨΑΛΜΑΤΑ, και αμέσως παρακάτω: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΣ τοῦ Ζαχαρίου | ὁ τῶν γραμμάτων συνθετῆς, τούτου τοῦ ΤΥΠΑΡΙΟΥ...και διαπίστωσε ότι ο Απόκοπος βρίσκεται δεμένος ανάμεσα σε δύο λειτουργικά βιβλία του 1509, τα Εξεφάλματα και το Ωρολόγιον.

Επιστρέφοντας στον Legrand, αυτός αναφέρεται στην εγγραφή «Απόκοπος του Μπεργαδῆ ὅς. εκοπίασεν Νικόλαος ο Καλλιέργης 1519» στον κατάλογο δημοπρασίας της ιδιωτικής βιβλιοθήκης του Michael Maittaire στο Λονδίνο το 1748. Η Layton (1990: 214) είναι πεπεισμένη ότι πρόκειται για ένα αντίτυπο της έκδοσης του 1509, και όχι για διαφορετική έκδοση, και ότι το έτος 1519 μεταφέρθηκε λανθασμένα στον κατάλογο· επιχειρηματολογεί μάλιστα ότι ο εκδότης Ζαχαρίας Καλλιέργης, πατέρας του Νικολάου που αναφέρεται στον κολοφώνα του κειμένου στ. 559-566 (Layton 1990: 215· Παναγιωτάκης 1991: 91), κατά το 1519 είχε ήδη εγκαταστήσει την οικογένειά του στη Ρώμη και το έτος 1509 είναι το τελευταίο της εκδοτικής δραστηριότητάς του στη Βενετία (Layton 1981: 120-121· 1990: 208-210). Επιπλέον, κατά την ίδια, η επανέκδοση του κειμένου στη Ρώμη δεν θα είχε νόημα, αφού εκεί δεν υπήρχε αγοραστικό κοινό για ένα ελληνικό έντυπο. Σε αντίθεση με τη δεύτερη έκδοση (του 1534) που είχε εμπορική επιτυχία καθώς σε εννέα χρόνια ακολούθησε η επόμενη, η πρώτη έκδοση μαζί με δύο λειτουργικά βιβλία από τον εκδότη Ζαχαρία Καλλιέργη δεν ήταν τελικά επιτυχημένο εγχείρημα, κυρίως λόγω έλλειψης πόρων και του πολέμου της League of Cambrai (War of the Holly League μεταξύ της Γαλλίας, παπικών κρατιδίων και της Βενετίας στα 1508-1516) (Layton 1990: 208).

Στην αρχή της πρώτης έκδοσης (Α) υπάρχει ένα δίστιχο σε δεκαπεντασύλλαβο που «διαφημίζει» το έργο και αναφέρει τον τίτλο του ως Απόκοπος και το όνομα του ποιητή ως Μπεργαδῆς: Απόκοπος τοῦ Μπεργαδῆ, ρίμα λογιότατη, | τὴν ἔχουσιν οἱ φρόνιμοι πολλὰ ποθεινοτάτη. Το δίστιχο αυτό, που απουσιάζει στο χειρόγραφο της Βιέννης (V), αντανακλά την πρόσληψη του έργου από τον αντιγραφέα/εκδότη, ο οποίος το προσέθεσε πιθανώς προς βοήθεια των αναγνωστών.

Ο Ζαχαρίας Καλλιέργης ήταν γνωστός φιλόλογος, εκδότης, τυπογράφος και κωδικογράφος (Layton 1990: 206 σημ. 1). Από τους στίχους 561-563 του κολοφώνα του κειμένου, που τυπώνεται στο τέλος του φυλλαδίου (στις επόμενες εκδόσεις του Απόκοπου το οκτάστιχο αυτό εξαφανίζεται), συνάγεται ότι ο γιος του Νικόλαος ήταν και συνεργάτης του στο τυπογραφείο. Ήταν ὁ τῶν γραμμάτων συνθετῆς, δηλαδή ο στοιχειοθέτης του φυλλαδίου και ο διορθωτής των τυπογραφικών δοκιμίων: ἐκόπιασεν γι' αὐτὴν τοῦ Μπεργαδῆ τὴν ρίμα, | νὰ μὴν τῆς εὖρη οὐδὲ εἶς διαβάζοντά την κρίμα (Παναγιωτάκης 1991: 93-94), με άλλα λόγια ο επιμελητής της έκδοσης· αποκαλεί το κείμενο του Απόκοπου «ρίμα», λέξη σπανιότατη για την εποχή με τη σημασία του ομοιοκατάληκτου στιχουργήματος, η οποία πρωτομαρτυρείται κατά τον Παναγιωτάκη (1991: 94 σημ. 2) σε αθετούμενο τμήμα του Ερωτικού Ενυπνίου του Φαλιέρου. Επίσης, αποκαλεί την έκδοση τυπάριον που δηλώνει όχι το μέσο, αλλά το αποτέλεσμα της εκτύπωσης, το έντυπο

φυλλάδιο. Ο όρος εμφανίζεται με την ίδια σημασία στο τέλος της «ριμάδας του Βελισαρίου» (Bakker και van Gemert 1988: 245).

Αυτό που δεν αναφέρεται στον επίλογο του ποιήματος (στ. 559–566) είναι ο τόπος της έκδοσης και το όνομα του χρηματοδότη της, που πιθανότατα είναι ο Ζαχαρίας Καλλιέργης (Veljeskov 2005: 60-61). Ωστόσο, ότι ο τόπος της έκδοσης ήταν η Βενετία προκύπτει από την αναφορά στον Καλλιέργη και από την ιστορική έρευνα που έκανε η Layton μετά την ανακάλυψη της έκδοσης του 1509. Η επιλογή του Καλλιέργη να τυπώσει το συγκεκριμένο έργο είναι, σύμφωνα με την Πηδώνια (2011: 203-204), «περισσότερο προσωπική, και λιγότερο εμπορική και χρησιμοθηρική» και πιθανώς εξηγείται από τη χρονολογία της έκδοσής του: «Τον προηγούμενο χρόνο, το 1508, έπληξε την Κρήτη ο μεγάλος καταστρεπτικός και φονικός σεισμός της 29^{ης} Μαΐου. Μαρτυρίες και εντυπώσεις από τη φοβερή καταστροφή αποτυπώθηκαν...σε κείμενα της εποχής γραμμένα αμέσως μετά το γεγονός, όπως είναι το ιστορικό ποίημα του Μανόλη Σκλάβου *Η συμφορά της Κρήτης...*» και άλλα. «Η απήχηση του συνταρακτικού γεγονότος ήταν μεγάλη, όπως αναφέρει ο Μανόλης Σκλάβος, ακόμη και σε περιοχές που βρίσκονται μακριά από την Κρήτη και φυσικά και στη Βενετία, όπου είναι γνωστό ότι ζούσαν και ταξίδευαν πολλοί Κρητικοί. Μέσα σε αυτό το κλίμα λοιπόν φαίνεται ότι ο Νικόλαος Καλλιέργης συνέλαβε την ιδέα να εκδώσει τον *Απόκοπο*. Η επιλογή του αυτή προφανώς οφείλεται στο σχετικό με το θάνατο και τον Κάτω Κόσμο θέμα του έργου αλλά και σε εκτίμηση της λογοτεχνικής αξίας του», καταλήγει η Πηδώνια (ό.π). Η υπόθεση ότι η ιδέα της έκδοσης του *Απόκοπου* πηγάζει από το προσωπικό γούστο και τα φιλολογικά ενδιαφέροντα του Νικόλαου Καλλιέργη (Παναγιωτάκης 1991: 95-96) δεν είναι αποδεκτή κατά τον Veljeskov (2005: 61). Στο πλαίσιο αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζουν για τους μελετητές οι στίχοι 561-564 που αναφέρονται στην προσπάθεια του Νικόλαου:

*έκόπιασεν γι' αὐτὴν τοῦ Μπεργαδῆ τὴν ρίμα,
νὰ μὴν τῆς εὐρη οὐδὲ εἶς διαβάζοντά τὴν κριμα,
ὡσὰν εὐρίσκονται τινὲς πολλὰ κατεσφαλμένες,
οἱ ὁποῖες τὸ δίκαιον ἤθελεν νὰ 'σαν κατακαημένες.*

Κατά τον Παναγιωτάκη (1991: 96), ο στίχος 563 παραπάνω σημαίνει ότι ο Καλλιέργης είχε στη διάθεσή του περισσότερα χειρόγραφα του *Απόκοπου* και ανάμεσά τους διάλεξε το καλύτερο και το διόρθωσε όσο καλύτερα μπορούσε. Αντίθετη άποψη εκφράζεται από την Olsen (1994: 132-133), η οποία μελέτησε παρόμοιο ζήτημα στη *Θησιίδα*, και πιστεύει ότι διατυπώνεται μια αντίθεση ανάμεσα σε αὐτὴν τοῦ Μπεργαδῆ τὴν ρίμα και σε τινὲς, δηλαδή ρίμες άλλων έργων και όχι άλλα χειρόγραφα του *Απόκοπου*. Με την άποψη της Olsen συμφωνεί ο Veljeskov (2005: 62-64). Επιπλέον ο Veljeskov, απηχώντας απόψεις και άλλων ερευνητών, όπως θα δούμε παρακάτω, σημειώνει ότι, εφόσον ο Καλλιέργης έκανε αλλαγές στο πρωτότυπο, όπως συμφωνεί και ο Παναγιωτάκης (1991: 96), τότε δεν μπορεί

κανείς εκ των προτέρων να θεωρεί ότι η έντυπη έκδοση (Α) είναι πιο κοντά στο πρωτότυπο από ό,τι το χειρόγραφο της Βιέννης (V).

Η δεύτερη έκδοση του *Απόκοπου* (B) τυπώθηκε επίσης στη Βενετία το 1534 με επιμελητή και πιθανότατα χρηματοδότη τον Damiano di Santa Maria, ενώ τυπογράφος ήταν ο Stefano de Sabbio. Κατά την Layton (1981: 125), είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν ο di Santa Maria είχε συνεισφορά στην επιμέλεια του κειμένου. Πιο πρόσφατα, ο Κακλαμάνης (1997: 194-198) υποστήριξε ότι εκδότης ήταν ο Δημήτριος Ζήνος. Εξετάζοντας τα κριτήρια που έθεσε ο Κακλαμάνης για να φτάσει στο συμπέρασμα αυτό, ο Vejleskov (2005: 69-70) διαφωνεί ότι ο Ζήνος ήταν ο εκδότης της (B). Στην προμετωπίδα του φυλλαδίου απεικονίζεται ο πεθαμένος πρόωρα (1523) Ανδρέας Κουνάδης, συνεργάτης των αδελφών de Sabbio (βλ. εικόνα εξώφυλλου). Η δεύτερη έκδοση του *Απόκοπου* σώζεται σε τρία τουλάχιστον αντίτυπα: το πιο γνωστό στη βαναρική κρατική βιβλιοθήκη του Μονάχου, ένα δεύτερο στη βιβλιοθήκη του Βατικανού και ένα τρίτο στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη της Ιένα (Παναγιωτάκης 1991: 98 σημ. 4,5· βλ. Παράρτημα I.B.2)

Η τρίτη έκδοση του *Απόκοπου* (Γ) έγινε το 1543 και πάλι στη Βενετία από τον Damiano di Santa Maria (βλ. Παράρτημα I.B.3), χωρίς τη συνδρομή των αδελφών de Sabbio. Σώζονται δύο γνωστά αντίτυπα της έκδοσης: το ένα στην Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη του Μιλάνου, το οποίο μόνον ο Λίνος Πολίτης εξέτασε από φωτογραφίες (Πολίτης 1953: 553 σημ. 19· 1968: 234-235) και το δεύτερο στη βιβλιοθήκη Bodleian της Οξφόρδης (Layton 1994: 230 αρ. 74) που το μελέτησε ο Vejleskov (2005: 86 σημ. 151). Επιπλέον, ας σημειωθεί ότι ο Παναγιωτάκης (1991: 101) ήταν ο πρώτος που μελέτησε αντίτυπο της τέταρτης έκδοσης του *Απόκοπου* (Δ), η οποία τυπώθηκε στη Βενετία το 1553 από τον Cristoforo Zanetti (βλ. Παράρτημα I.B.4).

Το από το 1755 δεμένο χειρόγραφο της Βιέννης (Codex Vindobonensis theologicus graecus 244) αποτελεί, όπως είπαμε, το ένα από τα δύο χειρόγραφα που παραδίδουν το κείμενο του *Απόκοπου*. Ο Vejleskov (βλ. πηγή στο Παράρτημα I.A.1) περιγράφει λεπτομερώς όλο το χειρόγραφο, το οποίο περιέχει τον μεγαλύτερο αριθμό υστεροβυζαντινών και πρώιμων νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων στην καθομιλουμένη. Από τον επιλογο του εκεί σωζόμενου Απολλώνιου, που βρίσκεται στο χειρόγραφο σε άλλη ομάδα έργων από τον *Απόκοπο* (του οποίου η ενότητα ξεκινά με τον Πουλολόγο): *θ(εο)ύ το δώρον και δημοτ(ρ)ίου πόνοσ' ο γράψασ' προκύπτει ότι κάποιος Δημήτριος αντέγραψε τον Απολλώνιο στο χειρόγραφο. Η παλαιογραφική ανάλυση πιστοποίησε ότι όντως ήταν ένας ο αντιγραφέας της πλειοψηφίας των έργων, αλλά όχι όλων, η δε ανάλυση υδατοσφραγίδας έδειξε ότι το χειρόγραφο αποτελείται από 14 φύλλα χαρτιού διαφορετικής παραγωγής, από το τέλος του 15ου αιώνα μέχρι τα 1527-1536 (Vejleskov 2005: 43-51). Οι υδατοσφραγίδες στις σελίδες που παρατίθεται ο *Απόκοπος* έδειξαν ότι το συγκεκριμένο χαρτί χρονολογείται στα 1522-1523. Η σχετική έρευνα του Vejleskov (2005: 49-51) καταλήγει ότι η συλλογή αυτή έγινε μεταξύ 1525-1562 κάπου στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ίσως στην Κωνσταντινούπολη, πιθανότατα όχι στην Κρήτη (van Gemert 1994: 606-609) ή στη Δύση.*

Τέλος, ο Απόκοπος σώζεται και στο χειρόγραφο του Βατικανού (Codex Vaticanus graecus 1139, Vat). Εκεί απουσιάζει ο οκτάστιχος κολοφώνας της έκδοσης (A), όπως και αυτός της έκδοσης του 1534 (B), και μετά το Δόξα πατρι ... ακολουθεί η ημερομηνία *αφμ' (1540) μηνί Νοεμ<β>ρίω γ' και η λέξη τέλος γραμμένη δυο φορές* (Vejleskov 2005: 84). Το χειρόγραφο αυτό μαζί με την τρίτη έκδοση του 1543 μαρτυρούν τη δημοτικότητα του Απόκοπου κατά την εποχή μετά την έκδοση του 1534. Για το κείμενο στο χειρόγραφο του Βατικανού (Vat), ο Στυλιανός Αλεξίου (1963: 184-185) πρώτος έφτασε στο συμπέρασμα ότι είναι αντίγραφο του κειμένου της έκδοσης Β· σε αυτό συμφωνούν οι μεταγενέστεροι μελετητές (Πολίτης 1968: 234· Παναγιωτάκης 1991:133· Vejleskov 2005: 84-86).

3. Οι σύγχρονες εκδόσεις

Μετά τις πολυάριθμες έντυπες βενετικές εκδόσεις και τα δύο χειρόγραφα ακολούθησαν από τα τέλη του 19ου αιώνα οι σύγχρονες εκδόσεις (βλ. Παράρτημα Π.Α). Το 1870 ο Émile Legrand δημοσιεύει την πρώτη από τις σύγχρονες εκδόσεις του Απόκοπου, στις οποίες μάλιστα το όνομα του ποιητή έχει αλλαχθεί από Μπεργαδής σε Μπεργαής (Legrand 1870: 6). Ο Legrand χρησιμοποιεί την έκδοση του 1667 από αντίτυπο του Ι. Ι. Σκυλίτση και μια πρώτη δική του μεταγραφή με δικές του υποσημειώσεις, την οποία ο Legrand θεωρεί τότε ως την πρώτη έκδοση του έργου. Επικουρικά μόνο χρησιμοποιήθηκε εντέλει και η έκδοση του 1721.

Μετά την ανακάλυψη του Wagner (1874: ix-xi) ότι ο Απόκοπος περιέχεται στο χειρόγραφο της Βιέννης 244 (V), ο Legrand δημοσιεύει το 1881 μια κριτική μεταγραφή της έκδοσης του 1534 (B) από το αντίτυπο της κρατικής Βαυαρικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου (Legrand 1881: LXVI-LXVII), περιλαμβάνοντας στο κριτικό υπόμνημα χωριστά τις διαφορετικές γραφές του χειρογράφου της Βιέννης. Ο Legrand, λαμβάνοντας υπόψη την παρατήρηση του Wagner (1874: XI) για την ποιοτική διαφορά των στίχων του επιλόγου (στ. 531 κ.ε.), θεωρεί ότι από τον στ. 493 κ.ε. οι αποκλίσεις μεταξύ έντυπου και χειρογράφου είναι μεγάλες και έτσι παραθέτει ολόκληρο το τέλος από το δεύτερο (σ. 119-120).

Στον ίδιο τόμο ο Legrand (1881: LIX-LX) αναφέρει την ύπαρξη της έκδοσης Γ (1543) του Απόκοπου στην Αμβροσιανή βιβλιοθήκη. Την έκδοση αυτή, όπως αναφέραμε και παραπάνω, μελέτησε ο Λίνος Πολίτης, ο οποίος στις αρχές της δεκαετίας του '50 δηλώνει ότι ετοιμάζει την αναγκαία κριτική έκδοση του έργου (Πολίτης 1953: 552 σημ. 13), χωρίς να την πραγματοποιήσει· τελικά ο Πολίτης δημοσίευσε το έργο αποκαταστημένο κριτικά στον δεύτερο τόμο της *Ποιητικής Ανθολογίας*, το 1964. Ωστόσο, η πρώτη κριτική έκδοση του Απόκοπου θα γίνει από τον Στυλιανό Αλεξίου το 1963 και αποτελεί «εκλεκτική» έκδοση των γραφών της Β και του V. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι η έκδοση του 1963 στα *Κρητικά Χρονικά*, που ουσιαστικά κυκλοφόρησε το 1965 (Πολίτης 1968: 233 σημ. 3), δεν κυκλοφορεί ως αυτοτελές βιβλίο (Λεντάρη 2001: 135-136 σημ. 13), ενώ στη χρηστική έκδοση του 1971 ο Αλεξίου επιφέρει αλλαγές στο κείμενο που θα πρέπει να θε-

ωρηθούν βελτιώσεις της προηγούμενης. Ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, το 1982, ανατυπώνει φωτοαναστατικά ολόκληρο το κείμενο του *Απόκοπου* από το αντίτυπο της έκδοσης Β που βρίσκεται στην κρατική Βαυαρική Βιβλιοθήκη του Μονάχου.

Την απροσδόκητη ανακάλυψη αντιτύπου της έκδοσης Α στη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Σελεστά από την Enro Layton το 1990 ακολούθησε η δημοσίευση της κριτικής μεταγραφής του κειμένου της έκδοσης αυτής αντικριστά με φωτογραφική ανατύπωση από τον Νικόλαο Παναγιωτάκη το 1991. Στην εισαγωγική του μελέτη ο Παναγιωτάκης συγκρίνει: τυπογραφικά την πρώτη, δεύτερη και τέταρτη έκδοση (1991: 101-108)· φιλολογικά και τυπογραφικά τις γραφές της πρώτης και της δεύτερης έκδοσης (1991: 115-132), κυρίως ως προς τον μετρικό τονισμό, τη στίξη, τις μετρικές ανωμαλίες, την ορθογραφία, και ανιχνεύει έντονο το ανατολικό κρητικό ιδίωμα: τις γραφές της πρώτης έκδοσης και του χειρογράφου της Βιέννης (1991: 138-163). Τέλος, ο ίδιος (1991: 163-168) σημειώνει τις διορθώσεις που εισάγει (ή επανεισάγει) στο κείμενο της μεταγραφής του.

Λίγο πριν το έτος 2000, επιχειρήθηκαν και πάλι ταυτόχρονα εκδόσεις του *Απόκοπου*. Ο Μιχάλης Λασιθιωτάκης ετοίμαζε μία έκδοση του *Απόκοπου* (Λεντάρη 2001: 136-137 σημ. 13), εγχείρημα το οποίο εγκατέλειψε προσωρινά –όπως θα δούμε παρακάτω λίγο πριν το 1999 (βλ. Lassithiotakis ca. 2000)– μετά την κριτική έκδοση του κειμένου από τον Vejleskon (1998) στη διδακτορική του διατριβή. Ακολούθησε η τελευταία σύγχρονη κριτική έκδοση του *Απόκοπου* από τον Peter Vejleskon το 2005, με μετάφραση στα αγγλικά από την Margaret Alexiou. Αφόρμηση της έκδοσης αυτής ήταν η έλλειψη ακριβούς περιγραφής, καθώς και παλαιογραφικής, κωδικολογικής, γλωσσικής και μετρικής ανάλυσης του έργου στο χειρόγραφο της Βιέννης. Ο Vejleskon, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, εξέδωσε χωριστά, σε αντικριστές σελίδες, τα κείμενα Α και V, ακολουθώντας την αρχή που πρώτος έθεσε ο Krumbacher (1905: 366–369) ότι τα κείμενα αυτά πρέπει να εκδίδονται χωρίς καμιά σχεδόν επέμβαση. Ουσιαστικά, ο Vejleskon στις δύο εκδόσεις του (1998 και 2005) φέρεται να ασπάζεται την άποψη των Agapitos και Smith (1992: 72 σημ. 179), οι οποίοι δέχονται την υπόθεση της Olsen (1994) ότι στον *Απόκοπο* μάλλον υπάρχουν φιλολογικές επεμβάσεις του Νικόλαου Καλλιέργη, όπως ακριβώς έκανε ο εκδότης Δημήτριος Ζήνος στη *Θησηίδα*: έτσι, καταλήγουν οι Agapitos και Smith, δεν υπάρχει λόγος να προτιμά κανείς το έντυπο του 1509 από το χειρόγραφο της Βιέννης V. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο Παναγιωτάκης (1991: 137) γνώριζε αυτήν την τάση της εποχής του, οι εκδότες των μεσαιωνικών ελληνικών δημωδών κειμένων, έχοντας διαπιστώσει ότι κάθε παραλλαγή παραδιδόμενη από χειρόγραφο ή από έντυπο είναι μορφολογικά αυθυπόστατη, να εκδίδουν τις παραλλαγές χωριστά, χωρίς να τις αναμιγνύουν, ώστε να μην δημιουργούν ένα κείμενο πλασματικό. Μία πλήρης περιγραφή, καθώς και αξιολογικές κρίσεις της έκδοσης Vejleskon (2005) υπάρχουν στις βιβλιοκρισίες των Yiavis (2006), Ekdawi (2007), Jeffrey (2007), Lendari (2007) και Σταυρακοπούλου (2008α) (βλ. Παράρτημα II.Β).

Όπως μας μετέφερε η κ. Anne Malécot, πρώην υπεύθυνη της ελληνικής συλ-

λογής της Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilizations του Παρισιού, ένα χρόνο μετά την τελευταία έκδοση του Vejleskon, στις 16 Οκτωβρίου 2006, καταλογογραφείται στο σύστημα βιβλιοθηκών BULAC η μέχρι σήμερα ανέκδοτη κριτική έκδοση που προετοιμάζε ο αλησμόνητος Μιχάλης Λασιθιωτάκης. Ως terminus ante quem της συγγραφής αυτής της έκδοσης μπορεί να θεωρηθεί, κατά προσέγγιση, η ημερομηνία κυκλοφορίας του τεύχους 1998(6) του περιοδικού *Cretan Studies*, όπου ο συγγραφέας δημοσίευσε στις σελ. 199-219 τη μελέτη του «Ερμηνευτικά και κριτικά στον Απόκοπο», τεύχος το οποίο δεν έφτασε μέχρι το τέλος συγγραφής στα χέρια του.

Η έκδοση του Lassithiotakis, που συνδυάζει γραφές των δύο πρώτων έντυπων εκδόσεων (Α και Β) και του χειρογράφου της Βιέννης (V) (Lassithiotakis ca. 2000: 25-31), αποτελεί μία σημαντική –έως σήμερα άγνωστη– συμβολή στην έρευνα γύρω από το έργο. Μετά την παράδοση των φορέων του κειμένου (χειρόγραφα, έντυπες βενετικές εκδόσεις), ο Lassithiotakis εξετάζει λεπτομερώς τη γλώσσα και τη μορφολογία της, θέματα σύνταξης, αρχαϊσμών, διαλεκτισμών και στιχουργίας, αλλά και λέξεων ξένης προέλευσης· αφιερώνει αρκετά κεφάλαια στις πηγές που ανιχνεύονται σε διάφορα σημεία του κειμένου (πηγές αρχαίες και βιβλικές, βυζαντινές, δημώδεις ελληνικές, ιταλικές, καθώς και από την εικονογραφία ή τη λαϊκή παράδοση), εστιάζοντας στο πρόβλημα των πηγών της εισαγωγής του Απόκοπου (στ. 1-66), ενώ σε ένα κεφάλαιο μελετά τις απηχήσεις του κειμένου. Το κείμενο τίθεται αντικριστά με την γαλλική μετάφραση του ίδιου, η οποία είναι η μόνη πλήρης μετά τις μεταφράσεις αποσπασμάτων από τους Pernot (1916) και Embiricos (1960) στην ίδια γλώσσα (βλ. Παράρτημα II.Δ). Ο Lassithiotakis παραθέτει ξεχωριστά το τέλος του κειμένου στις έντυπες εκδόσεις και στο χειρόγραφο της Βιέννης (στ. 491 και εξής). Το τελευταίο –πριν την βιβλιογραφία– τμήμα της έκδοσης αφιερώνεται από τον Lassithiotakis (ca. 2000: 158-262) σε εκτενείς κριτικές σημειώσεις, κυρίως λεξιλογικής και γλωσσικής και λιγότερο ερμηνευτικής φύσης, αιτιολογώντας κάθε φορά την επιλογή της καταλληλότερης γραφής από την παράδοση του κειμένου.

4. Η σχέση των έντυπων βενετικών εκδόσεων μεταξύ τους

Στο τμήμα αυτό συγκεντρώνονται οι εκτιμήσεις των ερευνητών μετά από αντιπαραβολές μεταξύ αντιτύπων των διαφόρων βενετικών εκδόσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Τις εκδόσεις Α, Β και Δ αντιπαρέβαλε τυπογραφικά ο Παναγιωτάκης (1991: 101-108), για να καταλήξει ότι η έκδοση Β βασίζεται αποκλειστικά στην Α, και όλες οι διορθωτικές επεμβάσεις –συνήθως ανεπιτυχείς– του επιμελητή ή διορθωτή της Β οφείλονται μόνο σε δική του πρωτοβουλία (ό.π. 1991: 114, 131). Με το συμπέρασμα αυτό συμφωνεί ο Vejleskon (2005: 75) και προσθέτει ότι η Β έχει πολύ περιορισμένη αξία ως προς την παράδοση του κειμένου· η αξία της περιορίζεται στο ότι ο εκδότης έκανε διορθώσεις με καλύτερη γνώση τής τότε καθομιλουμένης (ό.π. 2005: 83).

Για την τρίτη έκδοση, του 1543 (Γ), ο Λίνος Πολίτης (1968: 234-235) κατέληξε στο πιθανό συμπέρασμα πως κάποιος ή φρόντισε να αποκαταστήσει στην έκδοση του 1543 τις καθαρά εσφαλμένες γραφές της Β, ή, στην ανατύπωση έλαβε υπόψη την προγενέστερη έκδοση του 1519 [=1509], δηλαδή την Α και όχι τη Β, του 1534. Με άλλα λόγια, η έκδοση Γ βασίστηκε είτε στην Α και τη Β, είτε μόνο στην Α. Ο Παναγιωτάκης (1991: 132) θεωρεί πως η έκδοση Γ όντως στηρίζεται στην Α. Με την υπόθεση αυτή διαφωνεί ο Vejleskon (2005: 86-88)· πιστεύει πως η Γ βασίζεται αποκλειστικά στη Β, και γι' αυτό δεν έχει ιδιαίτερη σημασία στην παράδοση του κειμένου. Επιπλέον, κατά την αντιπαραβολή της Δ με τη Β, ο ίδιος δεν εντόπισε ομοιότητες και συνάγει ότι η Γ είναι μοναδική πηγή κειμένου για την επόμενη έκδοση Δ. Καταλήγει δε ο Vejleskon ότι καθεμιά από τις τρεις πρώτες εκδόσεις αποτέλεσε το κείμενο-πηγή της αμέσως επόμενης, και ότι, με την εξαίρεση της Γ, που όντως διορθώνει προφανή σφάλματα της Β, κάθε νέα έκδοση συνέβαλε στη συνεχή χειροτέρευση του κειμένου της Α.

5. Σύγκριση των κειμένων Α και V

Το χειρόγραφο V ανήκει σε μια παράδοση του κειμένου διαφορετική της έκδοσης Α. Το V ανάγεται σε μια εποχή πολύ μεταγενέστερη από τη συγγραφή του Απόκοπου –στα 1512-20 κατά τους Bakker και van Gemert (1988: 49), ή από το τέλος του 15ου αιώνα μέχρι τα 1527-1536 κατά τον Vejleskon (2005: 43-51)– και έχει υποστεί αλλοιώσεις που προκλήθηκαν από την προφορική παράδοση, την απώλεια τμημάτων του και από τις διαδοχικές αντιγραφές.

Πρώτος ο Πολίτης (1953: 550-552) διατύπωσε την άποψη ότι το V: «είναι γραμμένο με μεγάλη αμέλεια και καταντά για την αποκατάσταση του κειμένου άχρηστο εντελώς. Όπου το νόημα στη βενετική έκδοση είναι καθαρότατο, διαστρέφεται και καταντά ανόητο στο χειρόγραφο. Σε χωρία δυσερμήνευτα, όπου πιθανόν το κείμενο να έχη φθαρή στις εκδόσεις, πουθενά δεν μας βοηθά στην αποκατάσταση, παρά ή εξομαλύνει το κείμενο ή το παραφθείρει εντελώς» και ότι «ούτε καν αρνητικά μας βοηθά, έστω από μια παρεξηγημένη γραφή να μπορέσουμε να εικάσουμε τί αρχικά είχε γράψει ο ποιητής». Την άποψη αυτή θεωρεί μεν υπερβολική ο Παναγιωτάκης (1991: 137-138), για να προσθέσει όμως ότι ο Πολίτης (1953: 552) έχει δίκιο όταν υποστηρίζει πως, «αν δεν είχαμε τις βενετικές εκδόσεις, θα ήταν αδύνατο να αποκατασταθή, μόνο με βάση το χφ, το κείμενο». Το κείμενο του V «έχει περιορισμένη μόνο σημασία για την κατάρτιση του κειμένου», συμπληρώνει και ο van Gemert (1979: 30).

Ωστόσο, στην πρώτη κριτική έκδοση του έργου από τον Αλεξίου φαίνεται μία μεγαλύτερη επιείκεια ως προς το V: «και αν ακόμη το V μας βοηθεί στη βελτίωση μερικών, έστω, χωρίων ενός έργου σαν τον Απόκοπο, το κέρδος δεν είναι μικρό». Ως προς τον καταρτισμό του κειμένου ο Αλεξίου (1963: 193) διαφωνεί με την υπερβολικά συντηρητική –για την εποχή του– άποψη του Krumbacher (1905: 366-369) ότι τα κείμενα αυτά πρέπει να εκδίδονται χωρίς καμιά σχεδόν επέμβαση,

καμιά διόρθωση της γλώσσας, του μέτρου, της ρίμας, και επιπλέον ότι η γλώσσα και η στιχουργία των πρώιμων έργων δεν υπακούει σε κανένα κανόνα. Έτσι, στην έκδοσή του ο Αλεξίου (1963: 187-190) προτιμά σε πολλές περιπτώσεις τη γραφή του V αντί αυτής στην έντυπη έκδοση Β, όχι μόνο λόγω ιδιωματικότερων ή αρχαϊκότερων τύπων, αλλά και λόγω της πιο διαφωτιστικής ερμηνείας.

Όταν δημοσίευσε το κείμενο της πρώτης έκδοσης, ο Παναγιωτάκης (1991: 154), συγκρίνοντάς το με το V, βρήκε τις γραφές του χειρογράφου σε μεγάλο ποσοστό κατώτερες και πολύ σπάνια ανώτερες από ό,τι της έκδοσης Α. Τέλος, και σε συνέχεια όσων αναφέρθηκαν παραπάνω, ο Vejleskov (2005: 103) στην εισαγωγή της έκδοσής του καταλήγει ότι εναπόκειται στον αναγνώστη να θεωρήσει ποια γραφή –της έντυπης έκδοσης Α ή του χειρογράφου V– είναι καταλληλότερη, και θεωρεί άτοπη κάθε προσπάθεια ανακατασκευής του κειμένου με εισαγωγή γραφών του V στην έντυπη έκδοση, όπως έκαναν οι Αλεξίου (1963, 1971) και Las-sithiotakis (ca 2000).

6. Η υπόθεση

Ο κουρασμένος ποιητής και αφηγητής πέφτει για ύπνο. Στο όνειρό του βλέπει πως κυνηγάει έφιππος μια ελαφίνα σε ένα όμορφο λιβάδι, χωρίς επιτυχία. Προς το δειλινό βρίσκει στη μέση του λιβαδιού ένα δέντρο με ένα μελίτσι στην κορυφή του, σκαρφαλώνει και αρχίζει να τρώει από το μέλι, ενώ τον πολεμούν οι μέλισσες. Ταυτόχρονα, δύο ποντικοί κατατρώνε τη ρίζα του δέντρου στην άκρη ενός γκρεμού. Από εκεί ο ήρωας-αφηγητής πέφτει στο στόμα ενός δράκου και βρίσκεται ζωντανός στον Άδη. Μέσα στο σκοτάδι ξεχωρίζουν δύο σκιές νέων που τον ρωτούν για την ταυτότητά του, από πού προέρχεται, πώς έφτασε ζωντανός στον Άδη και πώς θα επιστρέψει πίσω. Οι δύο νεκροί νέοι ζητούν να μάθουν αν ο Πάνω Κόσμος διατηρεί τις ομορφιές του και αν οι ζωντανοί συνεχίζουν τις καθημερινές τους ενασχολήσεις. Κύρια ανησυχία τους είναι εάν οι ζωντανοί –και ιδιαίτερα οι γυναίκες τους– θυμούνται και θρηνούν τους νεκρούς τους. Ο ήρωας-αφηγητής, αφού διαστάζει αρχικά να τους απαντήσει, προβαίνει σε μια λεπτομερή παρουσίαση της διαγωγής των χηρών: οι νέες χήρες βρήκαν καινούργιους αγαπημένους και δεν θυμούνται πια τους νεκρούς συζύγους τους, επιθυμούσαν άλλους ενώ ήταν παντρεμένες και υπήρξαν άπιστες, φέρονται τάχα πως είναι πιστές, αλλά ερωτοτροπούν με τους κληρικούς, που τις πολιορκούν ανελέητα για να δώσουν την παρουσία τους στην εκκλησία. Εξάιρεση αποτελούν οι καλές χήρες, που αποφεύγουν εκκλησίες, μοναστήρια και κληρικούς. Στην ερώτηση των νεκρών για τις μητέρες τους ο αφηγητής τους διαβεβαιώνει ότι μόνον αυτές τους σκέφτονται και τους τιμούν όπως πρέπει. Μετά από όσα άκουσαν για τη διαγωγή των χηρών, οι δύο νεκροί μοιρολογούν και επιτίθενται κατά των γυναικών, κατηγορώντας τις συζύγους τους ακόμα και για τους ψεύτικους όρκους που έδιναν όσο ζούσαν. Στη συνέχεια ο αφηγητής τους ρωτά πώς έφτασαν στον Άδη. Εκείνοι αναφέρονται στην ευγενική καταγωγή τους, στην πλούσια πατρίδα τους και στο ταξίδι που έκαναν

κατόπιν προτροπής του πατέρα τους να συναντήσουν την αδελφή τους στα ξένα. Όμως, στο θαλασσίνο ταξίδι τους ξέσπασε καταιγίδα με αποτέλεσμα να πνιγούν. Εκεί στον Άδη οι δύο νέοι συναντούν την αδελφή τους, που κρατά βρέφος στην αγκαλιά της. Αυτή τους αναγνωρίζει και τους διηγείται το θάνατό της και του νεογέννητου παιδιού της στη γέννα. Κατόπιν καταφθάνει στην παρέα του αφηγητή και των δύο νέων πλήθος νεκρών, όλων των κοινωνικών τάξεων, φέρνοντας στον αφηγητή μηνύματα για τους ζωντανούς ώστε να επισπεύσουν τις φιλανθρωπίες σε φτωχούς και φυλακισμένους στη μνήμη τους.

7. Το είδος, ο χαρακτήρας, το μήνυμα του έργου

Παρόλο που ο *Απόκοπος* είναι ένα πολυμελετημένο έργο, όπως αποδεικνύει η εκτενής βιβλιογραφία γύρω από αυτό (βλ. Παράρτημα II), τα ερευνητικά ζητήματα του ειδολογικού προσδιορισμού, του χαρακτήρα και του μηνύματός του είναι ακόμα ανοικτά.

Όσον αφορά στην ειδολογική κατάταξη του έργου, ο Legrand (1881: LXVII) το χαρακτηρίζει σάτιρα για την «προθυμία» με την οποία οι ζωντανοί ξεχνούν τους νεκρούς τους. Ο Πολίτης (1953: 546-547) αναφέρει: ένα ποίημα «διδασκτικό» ή «παραναιτικό» θέλησε να είναι ο *Απόκοπος*, μια εις Άδου κάθοδος που θα είχε σκοπό να θυμίζει στους ανθρώπους το φοβερό γεγονός του θανάτου· καταλήγει όμως ότι πρόκειται για έναν ύμνο της ζωής. Γενικά, σχεδόν όλοι οι ερευνητές μέχρι τη δεκαετία του '60 είδαν το έργο ως ένα ποίημα διδασκτικό, ηθοπλαστικό, θεολογικό και εσχατολογικό (Embircos 1960: 113).

Το έργο, σύμφωνα με τον Αλεξίου (1963: 200-203), ανήκει σε ένα κόσμο ιδεών σχετικών με την παροδικότητα της ζωής. Για τον Μπεργαδή ο θάνατος είναι η απόλυτη απουσία από τη ζωή και από τη μνήμη και γι' αυτό επιμένει στο θέμα της λήθης των νεκρών από τους ζωντανούς. Ο Μανούσασκας (1965: 16-17) το κατατάσσει τόσο στα διδασκτικά, όσο και στα σατιρικά ποιήματα· την ίδια άποψη ενστερνίζονται αργότερα και οι van Gemert (1985: 389) και Βασιλείου (1993: 172). Διαφοροποιημένη παρουσιάζεται η άποψη του Λαμπάκη (1982: 167), που υποστηρίζει ότι ο *Απόκοπος* «δεν είναι καθόλου ηθοπλαστικό και ψυχωφελές κείμενο· πλησιάζει τους σατιρικούς διαλόγους της βυζαντινής εποχής, με τη διαφορά ότι η σάτιρα είναι πικρή και ειρωνική, όχι εύθυμη και παιγνιώδης». Μάλιστα, ο ίδιος (1982: 169) τονίζει ότι το έργο δίνει τέτοια έμφαση στην επίγεια ζωή, πράγμα που δεν άρεσε σε ορισμένους κύκλους, με αποτέλεσμα την προσθήκη του «εποικοδομητικού» επιλόγου.

Ο Κεχαγιόγλου (1984: 252, 256 σημ. 21) θεωρεί ότι το έργο δεν εκφράζει «αισιόδοξη νεοελληνική αντίληψη» και διαφωνεί με την άποψη του Λαμπάκη (1982: 166) για τη σύνδεση με τις βυζαντινές σατιρικές καταβάσεις στον Άδη. Πιστεύει πως πρόκειται για μία ένωση του ερωτικού και του διδασκτικού είδους και εντάσσει το έργο στην κατηγορία των ερωτικών ονείρων· ο Μπεργαδής λειτουργεί ως αντι-Φαλιέρος και δημιουργεί ένα όνειρο σχεδόν «αντι-ερωτικό». Η Σταυρακοπούλου,

πολύ αργότερα, συγκρίνοντας τον Απόκοπο με το ανώνυμο φυσιογνωστικό και σατιρικό δημώδες ποίημα των αρχών του 14ου αιώνα Πουλολόγος, καταλήγει ότι και τα δύο κείμενα «αποτελούν σοβαρές συνειδητές σατιρικές συνθέσεις ... γραμμένα σε σκληρή γλώσσα» (2008β: 335). Σε κάθε περίπτωση οι δύο αυτοί ερευνητές τονίζουν την ανάγκη ξεχωριστής έρευνας για μία επαρκή ειδολογική διερεύνηση (Κεχαγιόγλου 1984: 256 σημ. 20· 255 σημ. 13· Σταυρακοπούλου 2008α: 154· 2017: 36 και σημ. 44).

Προσπαθώντας να συνοψίσει τις απόψεις των ερευνητών και εκφράζοντας παράλληλα τη δική του αντίληψη μετά από μακροχρόνια μελέτη τού Απόκοπου, ο Αλεξίου (2010: 386) σημειώνει ότι ο Μπεργαδής δεν έχει ηθικολογικούς και θρησκευτικούς στόχους, όπως πιστευόταν παλαιότερα, αλλά, με άξονα την παροδικότητα του ανθρώπινου βίου, επιχειρεί να αντιπαραβάλλει τον ζοφερό Άδη της ανυπαρξίας με την ίδια τη ζωή, είτε με τις ομορφιές της, είτε με την καθημερινότητά της, την οποία καυτηριάζει. Πιο πρόσφατα, ο Καλλίνης (2014) απορρίπτει την ιδέα ότι ο Απόκοπος είναι μία σατιρική κατάβαση στον Άδη και απλά τον θεωρεί ως «συνδυασμό ονειρικής αφήγησης και κατάβασης».

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας του Απόκοπου απασχόλησε εκτενώς τον καθηγητή θεολογίας Παν. Ύφαντή (2014), ο οποίος διαφωνεί με την άποψη του Πολίτη (ό.π.) ότι το ποίημα είναι ένας ύμνος στη ζωή. Εξετάζοντας λοιπόν από θεολογικής άποψης τους συμβολισμούς στο σύνολο του κειμένου, ο Ύφαντής (2014: 41-42) διαπιστώνει μόνο εκλεκτικές συγγένειες με τη βιβλική και την χριστιανική έννοια του κόσμου, ενώ απηχούνται στο έργο αντιλήψεις μιας αρχαιοελληνικής, προχριστιανικής θρησκευτικότητας που επιβιώνουν στη λαϊκή παράδοση του δημοτικού τραγουδιού. Το κείμενο –καταλήγει ο ίδιος (2014: 52-53)– εκβάλλει έναν ανθρωπολογικό πεσιμισμό και ενοχοποιεί την ηθική ανεπάρκεια του ανθρώπου και την αναποτελεσματικότητα όλων των θεσμών, πνευματικών και κοινωνικών· ταυτόχρονα, έχει αναγεννησιακό χαρακτήρα, καθώς προτάσσει το δικαίωμα του κάθε ανθρώπου στην εύρεση της αλήθειας, αποδοκιμάζοντας τη θεοκεντρικότητα του μεσαίωνα και αδιαφορώντας για τη χριστιανική σωτηριολογία.

Τέλος, το μήνυμα του έργου, όπως προκύπτει από τους συμβολισμούς αλλά και από τον τίτλο του ή τους διαφημιστικούς τίτλους των εκδοτών του (βλ. Panayotopoulou–Doulaveras 2007· Λασιθιωτάκης 2012), απασχόλησε τους ερευνητές. Ο Κεχαγιόγλου (1984: 254), έχοντας παρατηρήσει τις «ομοιοπαθητικές» ιδιότητες του Απόκοπου στους τίτλους των πρώτων βενετικών εκδόσεων: «Ωφέλιμος κατά πολλά διά τους κοπιασμένους, | Λιμένος ο σωτήριος εις τους απεγνωσμένους», πιστεύει πως το μήνυμα του ποιήματος συμπυκνώνεται στο ότι Απόκοπος είναι ο ίδιος ο ποιητής που, όντας «ευνουχισμένος» (=απόκοπος), απελπισμένος από τα πράγματα της ζωής και του έρωτα, διηγείται τις δικές του εμπειρίες στον έρωτα και στο θάνατο. Το διδακτικό μήνυμα του Απόκοπου, κατά τον van Gemert (1997: 79), συνοψίζεται στο *carpe diem*, με την έννοια 'απολαύστε την ομορφιά της ζωής στη γη', ή, απουσιάζει εντελώς, υποστηρίζει πολύ αργότερα (2008: 169).